

ปัญหากฎหมายอาญาในการกำหนดความรับผิดจากการกระทำของปัญญาประดิษฐ์¹

วรรณะ สว่างเนตร²

จากการศึกษาเกี่ยวกับปัญหากฎหมายอาญาในการกำหนดความรับผิดจากการกระทำของปัญญาประดิษฐ์ (Artificial Intelligence: AI) พบว่าในศตวรรษที่ 21 โลกกำลังก้าวเข้าสู่ยุคแห่งเทคโนโลยีอัจฉริยะที่เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของมนุษย์อย่างรวดเร็ว ปัญญาประดิษฐ์ได้เข้ามามีบทบาทอย่างกว้างขวางในทุกด้านของสังคม ทั้งด้านเศรษฐกิจ การศึกษา การคมนาคม การสื่อสาร ตลอดจนด้านการแพทย์และสาธารณสุข ปัญญาประดิษฐ์มิได้เป็นเพียงเครื่องมือทางเทคโนโลยีทั่วไป แต่เป็นระบบที่สามารถเรียนรู้ วิเคราะห์ และตัดสินใจได้ด้วยตนเองบนพื้นฐานของข้อมูลจำนวนมาก ส่งผลให้การดำเนินชีวิตของมนุษย์สะดวกและมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะเป็นระบบคัดเลือกรายการโทรทัศน์และเสียงเพลง การแนะนำคอนเทนต์ในแพลตฟอร์มโซเชียลมีเดีย การสั่งงานด้วยเสียงผ่านผู้ช่วยอัจฉริยะ ไปจนถึงระบบที่มีความซับซ้อนสูงอย่างรถยนต์ขับเคลื่อนอัตโนมัติ และหุ่นยนต์ทางการแพทย์ที่ช่วยในการผ่าตัดวินิจฉัยโรค

อย่างไรก็ตาม เมื่อความก้าวหน้าอย่างรวดเร็วของ AI ทำให้เริ่มเข้ามามีบทบาทในกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิต ร่างกาย และความปลอดภัยของมนุษย์โดยตรง ย่อมก่อให้เกิดความเสียหายที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ หากระบบ AI เกิดตัดสินใจผิดพลาด ประมวลผลคลาดเคลื่อน จนทำให้บุคคลได้รับบาดเจ็บหรือถึงแก่ความตาย หรือแม้กระทั่งมีการใช้ข้อมูลหรือข้อความที่ผ่านการประมวลผลโดยปราศจากความรู้สึกลึกซึ้งของหัวใจอันเป็นมาตรฐานที่มนุษย์พึงมี สถานการณ์เหล่านี้ก่อให้เกิดคำถามสำคัญในวงการกฎหมาย โดยเฉพาะในด้านกฎหมายอาญาซึ่งมีวัตถุประสงค์สำคัญในการคุ้มครองสังคมให้เกิดความสงบเรียบร้อย โดยกำหนดว่าการกระทำใดเป็นความผิดและกำหนดโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืน ระบบกฎหมายอาญาปัจจุบันของไทยยังตั้งอยู่บนฐานความคิดแบบดั้งเดิมที่มองว่า “ผู้กระทำความผิด” ต้องเป็นมนุษย์ผู้มีจิตใจ มีการกระทำ และรู้สำนึกในการกระทำของตน แต่ระบบ AI กลับไม่มีคุณสมบัติดังกล่าว ทำให้เกิด “ช่องว่างทางกฎหมาย” ระหว่างโครงสร้างกฎหมายอาญาแบบเดิมกับสภาพความเป็นจริงของเทคโนโลยี ซึ่งจากการศึกษาพบว่า ปัญหากฎหมายอาญาในการกำหนดความรับผิดจากการกระทำของปัญญาประดิษฐ์มีประเด็นปัญหาสำคัญหลายประการ สามารถวิเคราะห์และสรุปได้ดังนี้

¹ บทความนี้เรียบเรียงจากการค้นคว้าอิสระ เรื่อง ปัญหากฎหมายอาญาในการกำหนดความรับผิดจากการกระทำของปัญญาประดิษฐ์ โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ รองศาสตราจารย์จตุพร วงศ์ทองสรรค์ และคณะกรรมการสอบ คือ รองศาสตราจารย์รัต เสงี่ยมวิทย์ และ รองศาสตราจารย์ ประเทือง ธนนิยผล

² นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิทยบริการเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนครราชสีมา คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

ประการแรก ปัญหาความไม่สอดคล้องระหว่างองค์ประกอบ “ผู้กระทำ” ตามประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 59 กับกรณีที่เป็นปัญญาประดิษฐ์เป็นผู้ก่อให้เกิดความเสียหายขึ้น ตามหลักประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 59 ได้วางโครงสร้างพื้นฐานของความรับผิดชอบทางอาญาไว้ว่า “บุคคลจะต้องรับผิดชอบในทางอาญาที่ต่อเมื่อได้กระทำโดยเจตนา” เว้นแต่ในกรณีที่กฎหมายบัญญัติให้ต้องรับผิดชอบเมื่อได้กระทำโดยประมาท หรือโดยไม่มีเจตนา ทั้งนี้ยังได้กำหนดนิยามของ “การกระทำโดยเจตนา” ไว้ว่าผู้กระทำจะต้องมีความรู้สำนึกในการกระทำและประสงค์ต่อผล หรือเล็งเห็นผลที่อาจเกิดขึ้นจากการกระทำนั้น³ หลักดังกล่าวเป็นการยึดโยงความรับผิดชอบทางอาญากับ “เจตนา” และ “ความสามารถในการรู้และควบคุมการกระทำของตน” ซึ่งถือเป็นองค์ประกอบภายในของความผิดทางอาญา แต่ปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้นในยุคเทคโนโลยีปัญญาประดิษฐ์ คือระบบ AI ไม่อาจถือเป็น “ผู้กระทำความผิด” ตามความหมายแห่งมาตรา 59 ได้ เนื่องจากไม่สามารถมีเจตนา ความรู้สำนึก หรือความสามารถในการบังคับการกระทำของตนเองได้เหมือนมนุษย์

เมื่อ AI เป็นผู้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อชีวิต ร่างกาย หรือทรัพย์สินของมนุษย์ เช่น การตัดสินใจผิดพลาดของรถยนต์ขับเคลื่อนอัตโนมัติ หรือระบบแนะนำเนื้อหาที่ชักนำให้บุคคลกระทำอันตรายต่อตนเอง จึงเกิดปัญหาในการนิยาม “ผู้กระทำ” ให้สอดคล้องกับบริบทเทคโนโลยี ตัวอย่างเช่น ในความผิดฐานช่วยหรือยุยงเด็กให้ฆ่าตนเอง⁴ ตามมาตรา 293 หากการยุยงนั้นเกิดจากข้อความของ AI Chatbot ที่ได้ตอบกับผู้ใช้โดยอัตโนมัติ จะไม่สามารถหาตัว “ผู้กระทำ” ที่เป็นบุคคลตามกฎหมายได้ หากตีความตามตัวบทอย่างเคร่งครัดตามหลัก “ไม่มีกฎหมาย ไม่มีความผิด ไม่มีโทษ” (Nullum crimen, nulla poena sine lege) ย่อมส่งผลให้ผู้เสียหายไม่ได้รับความยุติธรรม และไม่สามารถระบุได้ว่าใครคือผู้กระทำความผิดที่ต้องรับผิดชอบในทางอาญา การนำหลักโครงสร้างความรับผิดชอบทางอาญาของเยอรมันที่พิจารณาองค์ประกอบการกระทำ (Tatbestand) ความผิดกฎหมาย (Rechtswidrigkeit) และความชั่ว (Schuld) มาเทียบเคียง จะเห็นว่ากฎหมายไทยยังขาดความยืดหยุ่นในการเชื่อมโยงการกระทำของสิ่งไม่มีชีวิต (AI) กลับไปยังผู้สร้างหรือผู้ควบคุมในฐานะผู้กระทำ

ประการที่สอง ปัญหาความไม่ชัดเจนในการกำหนดผู้กระทำความผิดโดยประมาทตามมาตรา 59 วรรคสี่ ในกรณีที่เกิดความเสียหายแก่ชีวิต ตามหลักกฎหมายการกระทำโดยประมาทหมายถึงการกระทำของบุคคลที่ปราศจากความระมัดระวังซึ่งบุคคลในภาวะเช่นนั้นจักต้องมีตามวิสัยและพฤติการณ์ และผู้กระทำอาจใช้ความระมัดระวังเช่นว่านั้นได้แต่หาได้ใช้ให้เพียงพอไม่ บทบัญญัตินี้สะท้อนให้เห็นว่าความรับผิดชอบประมาทต้องผูกติดอยู่กับ “บุคคล” ผู้มีจิตใจรู้สำนึกและสามารถใช้ความระมัดระวังได้ แต่ระบบ AI มิใช่

³ เกียรติจักร วจนะสวัสดิ์, คำอธิบายกฎหมายอาญา ภาค 1, พิมพ์ครั้งที่ 10 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พลสยาม พรินต์ติ้ง (ประเทศไทย), 2551), น.1.

⁴ แม่ของเด็กชายวัย 14 ปี ยื่นฟ้องฟ้องบริษัทผู้ผลิตแซทบอต, โดย ไทยรัฐออนไลน์, ปีที่เผยแพร่ 2567, เว็บไซต์ไทยรัฐออนไลน์ (<https://www.thairath.co.th/lifestyle/tech/2822805>).

บุคคลตามกฎหมายและไม่มีจิตสำนึกในการเล็งเห็นผล จึงไม่อาจอธิบายในทางทฤษฎีได้ว่า AI กระทำโดยปราศจากความระมัดระวังได้อย่างไร

ในกรณีที่เกิดความเสียหายร้ายแรง เช่น หุ่นยนต์ฆ่าตัดต่ออัตโนมัติทำงานผิดพลาดจนผู้ป่วยเสียชีวิตหรือรถยนต์ไร้คนขับพุ่งชนคนเดินเท้า การนำมาตรา 59 วรรคสี่ ประกอบมาตรา 291 มาบังคับใช้โดยตรงจึงเกิดข้อจำกัด⁵ ทำให้เกิดช่องว่างของการรับผิดชอบทางอาญาที่ไม่สามารถระบุตัวผู้กระทำความผิดได้ชัดเจน การจะกล่าวโทษผู้พัฒนาหรือผู้ใช้งานว่าเป็นผู้ประมาท ก็ต้องพิสูจน์ให้ได้ว่าบุคคลนั้นละเลยความระมัดระวังในขั้นตอนใด ซึ่งเป็นเรื่องยากเนื่องจากการทำงานของ AI มีความซับซ้อนและมีความเป็นอิสระในการตัดสินใจ ผลที่ตามมาคือมีการจำกัดความรับผิดชอบของ AI ไว้เพียงในทางแพ่งเท่านั้น (เช่น ตาม ป.พ.พ. มาตรา 437) ซึ่งเป็นเพียงการชดเชยค่าสินไหมทดแทน แต่ไม่เพียงพอต่อการป้องปรามหรือลงโทษในกรณีที่เกิดความเสียหายร้ายแรงต่อชีวิตอันเป็นวัตถุประสงค์หลักของกฎหมายอาญา

ประการที่สาม ปัญหาความรับผิดชอบของผู้ใช้ให้ปัญญาประดิษฐ์กระทำความผิดโดยพิจารณาตามมาตรา 84 แห่งประมวลกฎหมายอาญา ในกรณีที่มีการใช้ระบบ AI เป็นเครื่องมือในการกระทำความผิด เช่น การใช้ AI Chatbot ยุยงให้ผู้อื่นฆ่าตัวตาย หรือการใช้อาวุธสังหารอัตโนมัติ (Killer Robots) ในการโจมตีเป้าหมาย ปัญหาที่เกิดขึ้นคือบทบัญญัติของมาตรา 84 ใช้คำว่า “ผู้อื่น” ซึ่งหมายถึง “บุคคล” ที่มีเจตนาและความสามารถรับผิดชอบทางอาญา โดยมีองค์ประกอบว่าผู้ใช้ต้องมีเจตนาให้ผู้อื่นกระทำความผิด และผู้ถูกใช้ต้องกระทำความผิดโดยเจตนาด้วย

แต่ในบริบทของ AI ระบบดังกล่าวไม่ใช่บุคคล และไม่มีเจตนาในทางอาญา ทำให้ไม่สามารถเข้าองค์ประกอบของ “ผู้ถูกใช้” ตามมาตรา 84 ได้ ส่งผลให้กฎหมายปัจจุบันยังไม่สามารถนำมาลงโทษผู้ใช้ (User/Controller) ในฐานะ “ผู้ใช้ให้กระทำความผิด” ได้โดยตรง แม้ว่าบุคคลนั้นจะเป็นผู้สั่งการหรือตั้งค่าระบบให้ก่อผลร้ายก็ตาม ปัญหานี้แตกต่างจากกรณีการใช้ผู้ไม่มีความสามารถทางอาญา (Innocent Agent) ที่เป็นมนุษย์ (เช่น ไข้เด็กหรือคนวิกลจริต) ซึ่งกฎหมายไทยและทฤษฎีกฎหมายอาญายอมรับให้ลงโทษผู้ใช้เสมือนเป็นผู้กระทำผิดเอง แต่เมื่อเครื่องมือไม่ใช่คน การปรับใช้กฎหมายจึงติดขัดที่ถ้อยคำของตัวบท ทำให้เกิดช่องว่างในการลงโทษผู้ที่อยู่เบื้องหลังอาชญากรรมทางเทคโนโลยี

ประการที่สี่ ปัญหาการงดเว้นไม่ป้องกันผลจากระบบปัญญาประดิษฐ์เมื่อมีหน้าที่ต้องกระทำตามมาตรา 59 วรรคท้าย กฎหมายอาญาไทยกำหนดให้การงดเว้นถือเป็นการกระทำได้ หากบุคคลนั้นมีหน้าที่ต้องกระทำเพื่อป้องกันผล (Duty to Act) แต่บทบัญญัติในมาตรา 59 วรรคท้ายยังไม่มีเกณฑ์แน่ชัดในการพิจารณาว่าใครคือ “ผู้มีหน้าที่ต้องกระทำ” ในบริบทของระบบอัตโนมัติที่มีความซับซ้อน เช่น ผู้พัฒนาโปรแกรม ผู้ให้บริการระบบ หรือผู้ควบคุมการใช้งาน จะมีหน้าที่ต่อผลที่เกิดขึ้นหรือไม่เมื่อระบบทำงานด้วยตนเองและก่อให้เกิดความเสียหาย

⁵ ณัฐชนน อักษรารัตนนานนท์, ความรับผิดชอบทางอาญาเกี่ยวกับระบบปัญญาประดิษฐ์: ศึกษากรณีเฉพาะรถยนต์ขับเคลื่อนด้วยระบบปัญญาประดิษฐ์ (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต, 2565).

ในกรณีที่ AI ทำงานผิดพลาดและก่อให้เกิดอันตราย เช่น ระบบควบคุมอาคารอัจฉริยะปิดล๊อค ประตูขณะเกิดไฟไหม้ หรือระบบดูแลผู้ป่วยไม่แจ้งเตือนเมื่อเกิดเหตุฉุกเฉิน⁶ หากผู้ควบคุมระบบเพิกเฉยไม่ เข้าแก้ไข จะถือว่ามี ความผิดฐานงดเว้นหรือไม่ ปัจจุบันยังขาดความชัดเจนในการกำหนด “หน้าที่ โดยเฉพาะ” (Specific Duty) ของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับ AI ต่างจากกฎหมายอาญาเยอรมันที่มีการกำหนดหลัก แห่งหน้าที่ต้องป้องกันผล (Garantenstellung) ไว้อย่างชัดเจนในมาตรา 13 StGB ซึ่งแบ่งแยกหน้าที่ตาม กฎหมาย หน้าที่ตามสัญญา หรือหน้าที่จากการก่อให้เกิดความเสี่ยง (Ingerenz) ทำให้สามารถโยงความรับผิด ไปยังผู้มีหน้าที่ควบคุมระบบ AI ได้อย่างเป็นระบบ แม้จะเป็นระบบอัตโนมัติก็ตาม แต่กฎหมายไทยยังขาด หลักเกณฑ์ที่ละเอียดเช่นนี้ ทำให้การบังคับใช้กฎหมายกับผู้ “นิ่งเฉย” ต่อการกระทำของ AI เป็นไปได้ยาก

ข้อเสนอแนะ เพื่อให้กระบวนการกำหนดความรับผิดทางอาญาจากการกระทำของปัญญาประดิษฐ์ เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ เหมาะสม และให้เกิดความเป็นธรรม สอดคล้องกับสภาพสังคมและเทคโนโลยี ที่เปลี่ยนแปลงไป⁷ ผู้ศึกษาจึงมีข้อเสนอแนะให้มีการแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายอาญา โดยนำแนวคิด ทางทฤษฎีและกฎหมายเปรียบเทียบมาปรับใช้ ดังต่อไปนี้

1. ควรแก้ไขเพิ่มเติมบทนิยามในมาตรา 1 ของประมวลกฎหมายอาญา เพื่อกำหนดขอบเขตของ “ผู้กระทำ” ให้ครอบคลุมกรณีการใช้ระบบ AI โดยบัญญัติเพิ่มเป็น (19) ให้การกระทำของบุคคลหมายความว่า รวมถึงกรณีที่ระบบอัตโนมัติหรือปัญญาประดิษฐ์เป็นเครื่องมือในการกระทำ ให้ถือว่าบุคคลผู้ควบคุม ออกแบบ หรือใช้ระบบนั้นเป็นผู้กระทำตามกฎหมายนี้ การแก้ไขนี้จะช่วยให้ศาลสามารถตีความคำว่า “ผู้ใด” หรือ “ผู้กระทำ” ไปถึงตัวการที่อยู่เบื้องหลังระบบ AI ได้โดยไม่ขัดต่อหลักความชอบด้วยกฎหมาย อาญา

2. ควรบัญญัติกฎหมายเพิ่มเติม (ร่างมาตรา 59/1) เพื่อแก้ปัญหาคำถามไม่ชัดเจนของความรับผิดโดย ประมาท โดยกำหนดว่าในกรณีที่ระบบปัญญาประดิษฐ์หรือระบบอัตโนมัติเป็นสาเหตุให้เกิดผลอันเป็น ความผิดทางอาญา หากบุคคลใดมีหน้าที่ควบคุม ดูแล หรือออกแบบระบบดังกล่าว ต้องรับผิดในฐานะ ผู้กระทำโดยประมาท เว้นแต่จะพิสูจน์ได้ว่าตนได้ใช้ความระมัดระวังตามวิสัยและพฤติการณ์แห่ง เทคโนโลยีนั้นแล้ว ข้อเสนอแนะเป็นการโยกภาระการพิสูจน์ความระมัดระวังไปยังผู้ควบคุมเทคโนโลยี (คล้าย หลัก Strict Liability ในทางแพ่งแต่นำมาปรับใช้ในบริบทความระมัดระวังทางอาญา) เพื่อให้เกิดความ รับผิดชอบในการใช้งานเทคโนโลยีที่มีความเสี่ยงสูง

3. ควรบัญญัติกฎหมายเพิ่มเติม (ร่างมาตรา 84/1) เพื่อรองรับกรณีการใช้ระบบ AI กระทำ ความผิด โดยกำหนดให้กรณีที่บุคคลใช้ระบบอัตโนมัติหรือปัญญาประดิษฐ์ให้เกิดการทำความผิด

⁶ กสิทธิ์ วจินกุล, ปัญหาทางกฎหมายในเรื่องความรับผิดจากการใช้งานปัญญาประดิษฐ์ในทางการแพทย์ (AI Governance Center, ETDA, ม.ป.ป.).

⁷ อารียาน์ อาแว และ ภาณุวัฒน์ นนท์ตุลา, "ปัญหาทางกฎหมายเรื่องความรับผิดทางเสียหายที่ปัญญาประดิษฐ์ก่อ ขึ้น," วารสารกฎหมายและสังคมรังสิต 5, ฉบับที่ 1 (2566): 31–46.

ไม่ว่าจะเป็นการสั่งการ การตั้งค่า หรือการปล่อยให้ระบบดำเนินการโดยลำพัง ให้อธิบายบุคคลนั้นเป็นผู้ใช้ให้ผู้อื่นกระทำความผิดตามมาตรา 84 โดยอนุโลม แม้ระบบดังกล่าวจะมีใช้บุคคลตามกฎหมายก็ตาม การบัญญัตินี้จะช่วยอุดช่องว่างเรื่องนิยามของ "ผู้อื่น" และทำให้สามารถลงโทษผู้ใช้ AI เป็นเครื่องมือในการก่ออาชญากรรมได้เสมือนใช้บุคคล

4. ควรบัญญัติกฎหมายเพิ่มเติม (ร่างมาตรา 59/2) เพื่อแก้ปัญหการงัดเว้นไม่ป้องกันผล โดยนำหลักการ *Garantenstellung* ของเยอรมันมาปรับใช้ ให้กำหนดชัดเจนว่า บุคคลซึ่งมีหน้าที่ทางกฎหมายหน้าที่โดยสัญญา หรือได้ก่อให้เกิดความเสี่ยงจากระบบ AI ต้องรับผิดชอบในฐานะผู้กระทำโดยการงัดเว้น หากละเว้นไม่กระทำการที่ควรทำเพื่อป้องกันผลดังกล่าว การระบุที่มาของหน้าที่ให้ชัดเจนจะช่วยให้ผู้บังคับใช้กฎหมายสามารถวินิจฉัยความรับผิดชอบของผู้พัฒนาหรือผู้ดูแลระบบที่เพิกเฉยต่อความผิดพลาดของ AI ได้อย่างเป็นธรรม

ข้อเสนอแนะเหล่านี้มุ่งเน้นการปรับปรุงกฎหมายให้เท่าทันต่อสภาพเทคโนโลยี โดยไม่ทำลายหลักการเดิมของกฎหมายอาญา แต่เป็นการขยายขอบเขตการตีความและการบังคับใช้ให้ครอบคลุมถึง "ตัวการ" ที่แท้จริงที่อยู่เบื้องหลังระบบปัญญาประดิษฐ์ เพื่อให้กฎหมายอาญายังคงศักยภาพในการคุ้มครองชีวิต ร่างกาย และความสงบเรียบร้อยของสังคมได้อย่างสมบูรณ์ในยุคปัญญาประดิษฐ์ต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กสิทธิ์ วิณิชกุล. (ม.ป.ป.). ปัญหาทางกฎหมายในเรื่องความรับผิดจากการใช้งานปัญญาประดิษฐ์ในทางการแพทย์. AI Governance Center, ETDA.
- เกียรติขจร วจนะสวัสดิ์. (2551). คำอธิบายกฎหมายอาญา ภาค 1 : บทบัญญัติทั่วไป. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ: พลสยาม พรินติ้ง (ประเทศไทย).
- ณัฐชนน อักษรรัตน์านนท์. (2565). ความรับผิดทางอาญาเกี่ยวกับระบบปัญญาประดิษฐ์: ศึกษากรณีเฉพาะรถยนต์ขับเคลื่อนด้วยระบบปัญญาประดิษฐ์ (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต.
- ไทยรัฐออนไลน์. (2567). แม่ของเด็กชายวัย 14 ปี ยื่นฟ้องแจ้งบริษัทผู้ผลิตแซทโอด. สืบค้นเมื่อจาก <https://www.thairath.co.th/lifestyle/tech/2822805>
- อารียาน์ อาแว, และ ภาณุวัฒน์ นนท์ตุลา. (2566). ปัญหาทางกฎหมายเรื่องความรับผิดทางเสียหายที่ปัญญาประดิษฐ์ก่อขึ้น. วารสารกฎหมายและสังคมรังสิต, 5(1), 31–46.